

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De werking van algemene belangenafwegingen in het Europese staatssteunrecht: tussen verbod en verenigbaarheid?

Aalbers, M.

Citation

Aalbers, M. (2024, June 5). *De werking van algemene belangenafwegingen in het Europese staatssteunrecht: tussen verbod en verenigbaarheid?*. Meijers-reeks. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3762243>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3762243>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De werking van algemene belangenafwegingen
in het Europese staatssteunrecht

Tussen verbod en verenigbaarheid?

De werking van algemene belangenafwegingen in het Europese staatssteunrecht

Tussen verbod en verenigbaarheid?

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op woensdag 5 juni 2024
klokke 15.00 uur

door

Maarten Aalbers

geboren te Noordoostpolder

in 1983

Promotor: prof.dr. S.C.G. Van den Bogaert
prof.dr. P.J.M.M. Van Cleynenbreugel (Université de Liège, België)

Promotiecommissie: prof.dr. A. Cuyvers
prof.dr. H.E.G.S. Schneider (Maastricht University)
prof.dr. E. Slautsky (Université libre de Bruxelles, België)
dr. B. Van Rompuy
dr. P.C. Adriaanse

Opmaak: AlphaZet prepress, Bodegraven

© 2024 M. Aalbers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission of the author.

Inhoudsopgave

VOORWOORD	XVII
LIJST VAN AFKORTINGEN	XIX
INLEIDING: ALGEMENE BELANGENAFWEGINGEN IN HET EUROPESE STAATSSTEUNRECHT IN DE VERBODSFASE EN DE VERENIGBAARHEIDSFASE	1
1 De staatssteuntoepassing van artikel 107 VWEU: objectief rechtsbegrip in een meergelaagd toezicht- en handhavingskader	2
1.1 Artikel 107, lid 1, VWEU: een objectief staatssteunbegrip	2
1.1.a Staatsmiddelen	3
1.1.b Niet-marktconform voordeel	4
1.1.c Selectiviteit	6
1.1.d Beperking van de mededinging	6
1.1.e Effect op het handelsverkeer	7
1.2 Een meergelaagd toezicht- en handhavingskader	8
1.2.1 Introductie	8
1.2.2 Toezicht en handhaving in de verbodsfase voor de nationale rechter	10
1.2.3 Toezicht- en handhaving in de verenigbaarheidsfase voor de nationale rechter	11
1.3 Onderzoeksvraag	14
2 Een proeve van overzicht van algemene belangen in het staatssteunrecht	18
2.1.1 Inleiding	18
2.1.2 Een grote verscheidenheid aan algemene belangen	18
2.2 Van algemeen belang naar belangenafweging in de staatssteunprocedure	21
2.2.1 Belangenafweging in het interne marktrecht	21
2.2.2 Belangenafweging tijdens de verbodsfase	23
2.2.3 Belangenafweging tijdens de verenigbaarheidsfase	28
3 Knelpunten bij de toepassing van algemene belangen- afwegingen door de lidstaten	30
3.1 Inleiding	30
3.2 Vervaging van de verbodstoepassing en de verenigbaarheidstoepassing en het probleem van bevoegdheidsverdeling	31
3.3 Rechtmatigheidskader van ex ante belangenafwegingen mist rechtszekerheid	32

3.4	De huidige ex post rechtmatigheidscontrole op algemene belangenafwegingen voorziet niet in een doeltreffende rechtsbeschermingsfunctie	33
4	Opbouw	35
5	Onderzoeksmethodologie	38
6	Academische relevantie	39
7	Maatschappelijke relevantie	40
1	OBJECTIEVE RECHTVAARDIGINGEN IN DE MATERIËLE SELECTIVITEITSTOEPASSING: DE BEOORDELING VAN ALGEMENE BELANGEN IN DE VERBODSFASE	45
1	Situering en probleemstelling	45
2	De materiële selectiviteitstoepassing	52
2.1	De drietrappstest voor materiële selectiviteit	52
2.2	Een overzicht van de doorwerking van het beginsel van gelijke behandeling in de selectiviteitstoepassing	55
2.2.1	De effectbenadering van de materiële selectiviteitstoepassing	55
2.2.2	Het causale verband tussen doelstellingen en effecten getoetst aan het beginsel van gelijke behandeling	59
2.2.3	Het leerstuk van de objectieve rechtvaardiging	65
2.3	Tussenconclusie	72
3	De beïnvloeding van de materiële selectiviteitstoepassing door de werking van de interne marktexcepties	73
3.1	Inleiding	73
3.2	De toepassing van interne marktexcepties binnen de materiële selectiviteitstoepassing	74
3.2.1	De plaatsing van dwingende redenen binnen de materiële selectiviteitstoepassing	74
3.2.2	Tussenconclusie	85
3.2.3	Het rechtvaardigen van inherente beperkingen binnen de materiële selectiviteitstoepassing omwille van legitieme belangen	86
3.2.4	Tussenconclusie	91
4	Conclusie en aanbevelingen	92
2	HET <i>ALTMARK</i> -ARREST VAN HET HOF VAN JUSTITIE: HET TOEPASSINGSKADER VOOR DE NATIONALE RECHTER OM DIENSTEN VAN ALGEMEEN ECONOMISCH BELANG IN DE VERBODSFASE OP STAATSTEUN TE BEOORDELEN	97
1	Inleiding	97
2	De kernelementen van een dienst van algemeen economisch belang	101
3	De <i>Altmark</i> -toepassing: een compensatie voor het verrichten van een DAEB is geen staatssteun	104
3.1	De keuze van het Hof voor een compensatiebenadering voor DAEB in <i>Altmark</i>	104

4	Conceptuele invulling van de <i>Altmark</i> -voorwaarden door het Hof van Justitie in de prejudiciële procedure	107
4.1	Inleiding	107
4.2	De eerste <i>Altmark</i> -voorwaarde: een DAEB onderscheidt zich door een daadwerkelijk algemeen belang	108
4.2.1	Een onderneming wordt belast met een duidelijk omschreven DAEB	108
4.3	De tweede <i>Altmark</i> -voorwaarde: Objectieve en transparante parameters	110
4.3.1	Berekeningscriteria voor een noodzakelijke compensatie	110
4.3.2	Controleparameters voor een compensatie	112
4.4	De derde <i>Altmark</i> -voorwaarde: controle op overcompensatie inclusief een redelijke winst	113
4.5	De vierde <i>Altmark</i> -voorwaarde: aanbesteding of benchmarking	115
4.5.1	Een (openbare) aanbestedingsprocedure tegen de laagste kosten	115
4.5.2	Benchmarking	116
4.6	Tussenconclusie I: Conceptuele invulling <i>Altmark</i> -voorwaarden door het Hof voor de nationale rechter in prejudiciële procedures	117
5	De verfijning van de toepassing van <i>Altmark</i> door het Hof in de beroepsprocedure	118
5.1	De bevoegdheidsverdeling tussen de lidstaten, de Commissie en het Hof bij de toepassing van het <i>Altmark</i> -arrest	118
5.2	De eerste <i>Altmark</i> -voorwaarde: de onderscheidende kenmerken van een DAEB	119
5.2.1	Is een openbare dienstverplichting voor een economische activiteit daadwerkelijk een DAEB?	119
5.2.2	Uit een aanwijzingsbesluit moet het verplichte karakter van de DAEB volgen	120
5.2.3	Wordt de DAEB verricht in een geharmoniseerde sector?	121
5.2.4	Is de DAEB strijdig met (beginselen van) Unierecht?	121
5.2.5	Is er sprake van een algemeen legitiem belang dat zich van normale activiteiten onderscheidt?	123
5.2.6	Tussenconclusie II: De reikwijdte van de eerste <i>Altmark</i> -voorwaarde komt overeen met artikel 106, lid 2, VWEU, eerste volzin	127
5.3	De tweede <i>Altmark</i> -voorwaarde: Toetsing van objectieve en transparante parameters	128
5.3.1	Controle op berekeningsparameters	128

	5.3.2	Het doel van de tweede Altmark-voorwaarde: het objectiveren van noodzakelijke kosten	129
5.4		De derde <i>Altmark</i> -voorwaarde: controlemechanismen tegen overcompensatie	131
	5.4.1	Controlemechanismen om overcompensatie tegen te gaan	131
	5.4.2	Een "structureel nadeel" als rechtvaardiging voor een overcompensatie?	132
5.5		De vierde <i>Altmark</i> -voorwaarde: Selectie op basis van kostenefficiëntie	135
	5.5.1	Aanbesteding	135
	5.5.2	Efficiëntiebenchmark?	136
	5.5.3	Selectiemethode afhankelijk van de marktomstandigheden	137
5.6		Tussenconclusie III: Samenhang <i>Altmark</i> -voorwaarden	138
6		De post- <i>Altmark</i> -jurisprudentie van het Hof: een leidraad voor een inhoudelijke beoordeling door de nationale rechter?	139
	6.1	Minimumcriteria voor de <i>Altmark</i> -toepassing	139
	6.2	De toepassing van minimumcriteria bij de feitelijke beoordeling volgens de compensatiebenadering	140
	6.2.1	Leidraad voor de eerste Altmark-voorwaarde: de rechtstreekse werking van artikel 106, lid 2, VWEU	140
	6.2.2	Leidraad voor de tweede Altmark-voorwaarde: controle objectiviteit parameters	143
	6.2.3	Leidraad voor de derde Altmark-voorwaarde: effectief toezicht op overcompensatie	144
	6.2.4	Leidraad voor de vierde Altmark-voorwaarde: selectie vereist openbaarheid, gelijke behandeling van ondernemingen en objectieve selectiecriteria	144
7		Conclusie	146
3		DE ALGEMENE BELANGENAFWEGINGEN OP GROND VAN HET <i>ALTMARK</i> -ARREST: OP ZOEK NAAR EEN MATERIEEL EN INSTITUTIONEEL EVENWICHT TUSSEN VERBOD EN VERENIGBAARHEID	149
	1	Inleiding	149
	2	De belangenafweging door het Hof in het <i>Altmark</i> -arrest	151
	2.1	Inleiding	151
	2.2	De theoretische zuiverheid van het staatssteunbegrip	151
	2.3	Belangen die berusten op de bevoegdheidsverdeling tussen Unie en lidstaten	154
	3	Unierechtelijke toepassingstandaarden voor DAEB-compensaties	157
	3.1	Het <i>Altmark</i> -arrest biedt een afwijkende toepassingsstandaard in de verbodsfase van artikel 107, lid 1, VWEU	157

3.2	Nadere Unierechtelijke regelgeving van de Commissie over DAEB en staatssteun	160
4	De interpretaties van het <i>Altmark</i> -arrest als objectieve standaard door het Hof van Justitie van de EU	163
4.1	Inleiding	163
4.2	Flexibele interpretatievormen van het <i>Altmark</i> -arrest	164
4.2.1	Teleologische interpretatie van de <i>Altmark</i> -voorwaarden	164
4.2.2	De “sectorspecifieke interpretatie” van de <i>Altmark</i> -voorwaarden	166
4.3	De strikte benadering van de <i>Altmark</i> -voorwaarden	167
4.4	Een samenhangende benadering van de <i>Altmark</i> -voorwaarden	172
4.5	Tussenconclusie	175
5	Blijvende knelpunten bij toepassing van de compensatiebenadering	178
5.1	Inleiding	178
5.2	Het <i>Altmark</i> -arrest is een afwijking van het voordeeltbegrip van 107, lid 1, VWEU	178
5.2.1	De <i>Altmark</i> -toepassing is ongeschikt voor het beoordelen van normale marktomstandigheden	178
5.2.2	Het compenseren van een concurrentienadeel en het uitsluiten van een voordeel is tegenstrijdig	183
5.3	De centrale rol en werking van artikel 106, lid 2, VWEU worden ingeperkt door het <i>Altmark</i> -arrest	186
5.3.1	Artikel 106, lid 2, VWEU speelt een rol bij twee onderscheidende fases van staatssteuncontrole	186
5.3.2	De <i>Altmark</i> -toepassing vervaagt het onderscheid tussen verbod en rechtvaardiging	187
5.3.3	De primaire werking van artikel 106, lid 2, VWEU noodzaakt een belangenafweging in de <i>Altmark</i> -toepassing	188
5.4	Het <i>Altmark</i> -arrest beperkt de belangenafweging die de nationale rechter mag maken op basis van het Unierecht	191
6	Concluderende opmerkingen en aanbevelingen	193
6.1	Het Hof doet er goed aan de rechtsregel uit het <i>Altmark</i> -arrest te re-evalueren	193
6.2	Van verheldering van het verbod naar verfijning van de vrijstellingsmogelijkheid	195
4	DE BEOORDELING VAN DE MAATSCHAPPELIJKE FUNCTIE VAN SPORT IN DE VERBODS- EN VERENIGBAARHEIDSFASE OP GROND VAN ARTIKEL 165 VWEU	197
1	Inleiding	197
2	De Europese dimensie van sport in het Unierecht	198
2.1	Het Unierecht is van toepassing op economische sportactiviteiten	198

2.2	De Europese dimensie houdt rekening met de maatschappelijke functie van sport	200
2.3	De werking van de doelstelling van artikel 165 VWEU in het materiële recht	203
3	De besluitpraktijk van de Commissie over het maatschappelijke belang van sport in de verbodsfase van artikel 107, lid 1, VWEU	205
3.1	Inleiding	205
3.2	De beoordeling van zuiver sportief belangen die zich door sociale doelen onderscheiden van economische activiteiten	206
3.2.1	Objectieve invulling van de begrippen “economische activiteiten” en “zuiver sociale activiteiten” door het Hof	206
3.2.2	De besluitpraktijk van de Commissie ten aanzien van zuiver sociale activiteiten ten aanzien van sport	207
3.2.3	Tussenconclusie	209
3.3	De beoordeling van een niet-marktconform voordeel	210
3.3.1	De besluitpraktijk van de Commissie in meldingszaken	210
3.3.2	De besluitpraktijk van de Commissie in ex officio-onderzoeken	213
3.3.3	Tussenconclusie	218
3.4	De beoordeling op een merkbaarheid van een beperking van de mededinging	219
3.5	De beoordeling van een effect op het handelsverkeer	220
3.6	De toepassing van artikel 165 VWEU als rechtvaardiging voor verenigbaarheid	222
3.6.1	De toepassing van artikel 165 VWEU als rechtvaardigingsgrond bij het beoordelen van verenigbaarheid op grond van artikel 107, lid 3, VWEU	222
3.6.2	De toepassing van artikel 165 VWEU als rechtvaardigingsgrond voor verenigbaarheid op grond van artikel 106, lid 2, VWEU	226
3.7	Tussenconclusie: nieuwe toepassingsstandaarden voor artikel 107 VWEU	228
4	Rechtmatigheidsbeoordeling Hof van Justitie over de toepassing artikel 165 VWEU in de staatssteunbeoordeling van artikel 107 VWEU	229
5	De toepassing van de sportexceptie binnen het verbod: knelpunten in de huidige besluitpraktijk	234
5.1	Het Unierecht stelt grenzen aan de sociale uitzonderingen op economische activiteiten	234

5.2	Bijzondere belangen vormen geen uitzondering op normale marktvoorwaarden	236
5.3	Lokale staatssteun is nog steeds staatssteun	239
5.4	Beperkingen van de mededinging hoeven niet merkbaar te zijn	241
5.5	De Commissie heeft onbedoeld lidstaten de ruimte gegeven om belangenafwegingen te maken tussen de doelstellingen van artikel 165 VWEU en artikel 107 VWEU	242
5.5.1	De maatschappelijke dimensie van artikel 165 VWEU is te ruim door de Commissie geïnterpreteerd	242
5.5.2	Een bijzondere behandeling voor sport op grond van artikel 165 VWEU legitimeert staatssteun de facto en vervaagt de grens tussen verbod en rechtvaardiging	243
6	Conclusie	246
5	ALGEMENE BELANGENAFWEGINGEN DOOR NATIONALE ACTOREN OP GROND VAN VRIJGESTELDE STEUNCATEGORIEËN VOOR VERENIGBAARHEID	249
1	Inleiding	249
2	Van exclusieve handhaving op grond van artikel 108, lid 3, VWEU naar “ <i>small on small</i> ”-handhaving door de lidstaten op grond van de artikelen 106 en 107 VWEU	252
2.1	De onderlinge verhouding tussen de artikelen 107 en artikel 108 VWEU in private handhavingzaken	252
2.2	Prioriteringsbeleid bij de publieke handhaving door de Europese Commissie	258
3	De staatssteuncontrole op vrijgestelde steuncategorieën van algemeen belang	262
3.1	De machtiging tot vrijgestelde steuncategorieën	262
3.2	De Algemene groepsvrijstellingsverordening: een onmisbaar handhavingsinstrument voor horizontale steun	264
3.3	Een groepsvrijstelling voor DAEB: het DAEB-Vrijstellingsbesluit	266
3.3	Gedecentraliseerde handhaving: het ontstaan van gedeelde handhavingsbevoegdheden	268
3.5	Tussenconclusie: naar een meer gedecentraliseerde handhaving	276
4	Tussen toepassing en handhaving: de inhoudelijke belangenafwegingen voor vrijgestelde steun	278
4.1	Het <i>ex ante</i> beoordelingskader voor de toepassing van de AGVV door de lidstaten	278
4.2	<i>Ex post</i> controle op deze belangenafweging door de nationale rechter en de Commissie	281

4.3	De <i>ex ante</i> belangenafwegingen door de lidstaten op grond van de toepassing van het DAEB-Vrijstellingsbesluit	293
4.4	<i>Ex post</i> controle op deze belangenafweging door de nationale rechter	294
5	Conclusie: De gedecentraliseerde staatssteunhandhaving vraagt om een effectieve afbakening van rechten en plichten en een doeltreffende rechtsbeschermingsfunctie	299
6	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	303
1	Geïdentificeerde knelpunten bij het toepassen van artikel 107, lid 1, VWEU op algemene belangenafwegingen in een gedecentraliseerde context	303
1.1	De constitutionele verbintenis van artikel 107, lid 1, VWEU vraagt om een betere scheiding tussen verbod en verenigbaarheid	303
1.2	De bestaande afwijkingen op het objectieve staatssteunbegrip leiden tot rechtsonzekerheid	306
1.3	Het huidige gedecentraliseerde toezicht op de groepsvrijstellingen voorziet niet in doeltreffende toezicht- en rechtsbeschermingsfuncties	306
2	Beantwoording onderzoeksvraag	309
3	Scenario's voor een herordening van het gedecentraliseerd staatssteuntoezicht	311
3.1	Inleiding	311
3.2	Scenario I: Correctieve aanpassingen binnen de status quo	312
3.3	Scenario II: Samenwerkingsmechanismen zoeken binnen bestaande decentralisaties	314
3.3.1	Bestaande versus nieuwe bevoegdheden	314
3.3.2	Bestaande bestuurlijke toezichtsmechanismen voor doeltreffend en gelijkwaardig staatssteuntoezicht	315
3.4	Scenario III: Verdere decentralisaties van bevoegdheden aan onafhankelijke staatssteunautoriteiten en nationale rechters	317
3.4.1	Quis custodiet ipsos custodes?	317
3.4.2	Bestaande proeftuinen voor nieuwe handavingsbevoegdheden	319
4	Aanbevelingen voor doeltreffende samenwerkingsmechanismen op het gebied van bestuurlijk toezicht en effectieve rechtsbescherming	322
4.1	Het Hof kan een rechtstreekse werking toekennen aan artikel 107, lid 1, VWEU	322
4.2	Het Hof zou de afwijkende toepassingstandaarden kunnen evalueren en beëindigen	324

4.3	Terzijdestelling kan als juridisch instrument toegepast worden voor de bevoegdheidsuitoefening door de Commissie en de nationale rechter	326
4.4	Terzijdestelling kan als handhavingsinstrument voor bevoegdheidsafbakening gelden tussen de Commissie en de nationale autoriteiten	328
4.5	Lidstaten kunnen nationale onafhankelijke adviesorganen oprichten om de nationale rechter bij te staan	329
4.6	De Commissie kan op grond van scenario III afgebakende toezichtmechanismen ontwerpen voor een graduele decentralisatie van het staatssteuntoezicht	329
5	Ter afsluiting	331
BIJLAGE 1		334
BIBLIOGRAFIE		339
SAMENVATTING		369
SUMMARY		381
CURRICULUM VITAE		391

Voorwoord

“Europarecht, das gibt’s schon nicht mehr”, werd mij in 2016 vriendelijk medegedeeld door een medewerker van de *Nationalbibliothek* in Wenen. Tijdens het hoogtepunt van de eurocrisis – en daarna de vluchtelingencrisis in 2016 – zag het er soms somber uit voor de EU. Anno 2024 – en meerdere crises verder – staat het fundament van het Europees recht (het interne marktrecht) echter nog steeds als een huis. Bij maatschappelijke vraagstukken zijn de staatssteunregels daarbij vaak aangewezen als een eerste oplossingsrichting (bijv. bij COVID-19, de energiecrisis en de Green Deal).

Toen prof. Bart Hessel (†) mij als student in 2008 enthousiasmeerde voor het staatssteunrecht ging er een wereld voor mij open. Zestien jaar later is mijn enthousiasme voor het staatssteunrecht nog steeds springlevend en ben ik hem nog steeds dankbaar voor het overbrengen van zijn aanstekelijke Europabewustzijn-benadering.

Binnen het Europa Instituut heb ik mijn eigen EU-bewustzijn vanaf de zomer van 2013 als nieuwbakken Phd-fellow mogen toetsen, polijsten, bevragen, beschrijven en verdiepen. Allereerst wil ik mijn promotoren Stefaan Van den Bogaert en Pieter van Cleynenbreugel enorm bedanken voor de kansen die zij mij gegund hebben. Stefaan heeft mij altijd gemotiveerd om als jurist in mijn rechtsgevoel te volharden. Betrokken en bewogen heeft hij mij als jonge onderzoeker richting en vertrouwen gegeven om een rode lijn te vinden in het labrynt van mijn eigen gedachten en wensen. Zijn spitsvondige metaforen maakten elke bespreking concreet en boden mij ook tegelijkertijd een nuttige relativering.

Samen met Stefaan kon ik geen betere begeleider vinden in Pieter. Pieter heeft een positieve opstelling, vergezeld met een mix van oplossingsgerichtheid, inlevingsvermogen en daadkracht die ongeëvenaard is. Het was zijn geloof in het onderzoek dat de kaars deed doen blijven branden. Ik ben hem heel dankbaar voor onze gesprekken in Leiden, Leuven en Luik die – elk op zich – het einddoel in zicht brachten.

Tijdens de periode 2013-2019 heb ik het voorrecht gehad om op het Europa Instituut met zeer vriendelijke en getalenteerde collega’s te mogen samenwerken in het onderwijs en in het onderzoek. In het bijzonder wil ik Ben Van Rompuy, Armin Cuyvers, Jorrit Rijpma, Christa Tobler, Vestert Borger en Moritz Jesse bedanken voor alle inzet die zij namens het Europa Instituut steken in een professioneel en collegiaal werkklimaat waarin promovendi

kansen krijgen om zich te verdiepen. Ik kijk nog met veel plezier terug op het werkgroeponderwijs met zoveel prettige collega's (waaronder ook Kristel Van Kruisbergen, Daniel Mandrescu en Daniel Carter). Een speciale vermelding voor mijn oud-kamergenoten Narin Idriz, Hans van Oort, Valentin Vandendaele en Kristof Gombeer met wie ik altijd onderhoudende discussies heb gevoerd.

Sinds 2019 ben ik werkzaam bij het cluster Staatssteun en Europa van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Met dank aan mijn afdelingshoofd Marco Langendoen en mijn promotoren heb ik mijn onderzoek als buitenpromovendus kunnen voortzetten en heb ik mij binnen de directie Constitutionele Zaken en Wetgeving (CZW) mogen ontwikkelen als een (staatssteun)jurist binnen een politiek-bestuurlijke context. Dagelijks beleef ik veel plezier aan alle uitdagingen die op mijn pad komen en zie ik dat wij een nieuwe generatie aan staatssteunjuristen opleiden waar we trots op mogen zijn. Ik ben mijn collega's bij CZW dankbaar voor al hun interesse in mijn onderzoek en wil Marco Langendoen, Angelique van Herwijnen en Jan Willem Severijnen in het bijzonder danken. Ik weet zeker dat mijn staatssteuncollega's Simone Sax van der Weijden, Mirthe Stuveld, Lotte Bouwman, Iliass Boudhan, Sijmen Groot en Erwin Arkenbout mij weten te blijven inspireren.

In de eindfase van dit onderzoek wil ik de leden van de promotiecommissie in het bijzonder bedanken voor hun tijd, geduld en commentaren.

Op persoonlijk vlak wil ik mijn broer en schoonzus, maar bovenal mijn ouders Anton en Jannie bedanken voor hun morele steun in het schrijfproces. Dat geldt ook voor vele kennissen, vrienden en familieleden, en dan Jens de Craen, Ann-Marie Kühler en Henrik Broeyer in het bijzonder. En uiteraard wil ik mijn paranimfen Valentin Vandendaele en Cor Keesom bedanken voor al hun inzet.

Tegen Zoya, mijn lieve vriendin, zeg ik: "Het is het seizoen voor wijn, rozen en vriendschap. Drink wijn en koester dit moment, dat een mensenleven lang duurt." (vrij naar Omar Khayyam).

Lijst van afkortingen

AB	Administratiefrechtelijke beslissingen rechtspraak bestuursrecht
ABRvS	Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State
AG	Advocaat-Generaal
AGVV	Algemene Groepsvrijstellingsverordening
BSE	Boviene spongiforme encefalopathie
BVerwG	Bundesverwaltungsgericht
BZK	Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
CMLR	Common Market Law Review
DAEB	Diensten van Algemeen Economisch Belang
EC	Europese Commissie
ECN	European Competition Network
EER	Europese Economische Ruimte
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EG	Europese Gemeenschap
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EK	Europees Kampioenschap
ELR	European Law Review
EStAL	European State Aid Law Quarterly
EESC	Europees Economisch en Sociaal Committee
EU	Europese Unie
EVA	Europese Vrijhandelsassociatie
EZK	Economische Zaken en Klimaat
FA	Football Association
FIDE	Fédération Internationale Pour Le Droit Européen
FIFA	Fédération Internationale de Football Association
HvJ	Hof van Justitie
ISU	International Skating Union
KNVB	Koninklijke Nederlandse Voetbalbond
KNSU	Koninklijke Nederlandse Schaatsunie
LERU	Law Exchange Research Union
LFP	Liga Nacional de Futbol
M&M	Markt en Mededinging
MVV	Maastrichtse Voetbal Vereniging
NEC	Nijmeegse Eenheidscombinatie
NFS	Národný futbalový štadión
NJB	Nederlands Juristenblad
NOx	Nitrogenoxide
NIPT	non-invasieve prenatale test
NtER	Nederlands Tijdschrift voor Europees Recht

PbEU	Publicatieblad van de Europese Unie
PSV	Philips Sport Vereniging
PSO	Public Service Obligation
SAM	State Aid Modernisation
SANI	State Aid Notification Interactive
SARI	State Aid Reporting Interactive
SEW	Sociaal Economische Wetgeving
TA	Terugtrekingsakkoord
TAM	Transparency Awarding Module
TBR	Tijdschrift voor Bouwrecht
TvS	Tijdschrift voor Staatssteun
UCI	Union Cycliste Internationale
UEFA	Union Européenne de Football Association
VEU	Verdrag betreffende de Europese Unie
VWEU	Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie
VWS	Volksgezondheid, Wetenschap en Sport
VFV	Voetbal Federatie Vlaanderen
Vzr	Voorzieningenrechter
Wet NERPE	Wet Naleving Europees Recht Publieke Entiteiten